

Фукаролар урушида эришган галабаларидан мағрурланиб, жаҳон инкилоби васвасасига тушган совет Русияси конли тигини Шаркка қаратди. Дастлаб, халқаро меъёрларга зид равишда, 1920 йил феввалида Хива хонлиги тугатилди ва советлаштирилди. Шаркка элтадиган муҳим стратегик макондаги Бухоронинг мустиқил яшаши ҳам совет Русиясига ёкмади.

Натижада, Туркистон фронти қўшинларининг қўмондони Михаил Фрунзе Бухорога қарши харбий ҳаракатларни тезлаштиришни сўраб, 1920 йил 31 июлда Ленинга қуйидаги мазмунда телеграмма жўнатди:

"...Бухоро амири бизга карши зўр бериб урушга тайёрланмокда. У Афғонистон билан харбий иттифок тузди. Амирлик шу тарика яшаб турса, бизнинг Шаркдаги сиёсатимиз кўл-оёксиз қолади. Туркистон fronti Харбий-революцион кенгаши, Турккомиссия ва ўлкадаги бошка ҳукумат ташкилотлари амирлик масаласини якин кунларда хал қилишга қилишиб олди. Бу соҳада қуйидаги тайёргарлик ишлари амалга оширилди:

- 1200 кишилик Бухоро қизил армиясини ташкил этиш ишлари охирига етказилди;

- ҳукумат таркиби тузиб чиқилди. Барча органлар ва идораларга лойик кишилар танланди.

Амирликни тугатишда қизил қўшинлар асосий вазифаларни бажаришга тайёр. Бухоронинг халқаро вазияти ҳам яхши эмас. Жамол пошо билан суҳбатдан шу нарсани аниқландики, Туркия томони амирликни тугатишга қарши эмас. Омонуллахон эса Афғонистондаги ички қураш билан банд бўлгани учун Бухорога ҳеч қандай ёрдам бера олмайди. Эрон масаласига келсак, у ердаги ишларни бизнинг дипломатларимиз хал қилади. Шуларни ҳисобга олиб, қулай фурсатдан фойдаланиш учун, марказ руҳсат берса, 20 августларда хал қилувчи ҳаракатларни бошлаймиз" (П.А.Шевоцуков. "Страницы истории Гражданской войны". М., 1992, стр. 180-181). Туркфронт қўмондони М.Фрунзе, аъзолари В.Куйбишев, Ю.Ибрагимов".

Шуни қутиб тургандек, РСФСР Қуrolли қучлари Бош қўмондони С.Каменев ва Бош штаб бошлиғи томонидан "руҳсат берилсин" деган жавоб қелади. Бундан руҳланган Михаил Фрунзе 1920 йил 12 августда амирликка барҳам бериш мақсадида тўрт гуруҳдан иборат харбий корпус тузишга буйруқ беради. Бу Чоржўй, Когон, Каттакўргон ва Самарканд гуруҳлари бўлиб, барчаси ягона Самарканд-Бухоро фронтига бўйсундирилади. Мазкур фронтнинг шахсий таркиби қуйидагича эди: 7 минг пийода, 2,5 минг отлик аскар, 5 та огир тўп, 35 та енгил тўп, 206 замбарак, 5 бронепоезд, 5 броневеломобил ва 11 аэроплан (Вознно-исторический журнал, №10, 1940; стр. 72).

Амир армиясида 16 минг сарбоз бўлиб, сафарбарлик эълон қилинса, 27 минг сарбоз тўплаш мумкин эди. Бу қўшинда 55 та эскирган тўп ва 12 пулемёт бор эди (Х.Ш.Иноятов. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., 1984, стр. 345). Қучлар нисбатига қараганда амир қўшини сон жиҳатдан қўпроқ бўлса-да, техник ва харбий маҳорат бобида Қизил армия устунлиғи аён эди. Чунки Бухоро сарбозларига мутлақо нотаниш зирҳланган веломашиналар, поездлар ва аэропланлар феодал амир армиясига қарши турар эди.

Шу тарика мустақил Бухоро амирлиғи тақдирини қуrolли йўл билан хал қилишга қиршилди. Бу орада - 16-18 августда Чоржўйда БКПнинг ИВ съезди бўлиб ўтди. Унда 110 делегат иштирок этди ва мутлақ қўпчилик овоз билан съезд буржуа партиялари тарқатиб юборилгани ҳамда амирга қарши қўзғолон қўтариш тўғрисида қарор қабул қилди. Болшевикларнинг усталик билан ўйлаб топган режалари амалга оша борди. Тарихда "ялпи қўзғолон" деб ном олган ҳаракат 23 август қуни бошланди. Бешим Сардов бошчилиғидаги ёлланган туркман отликлари ёрдамида эски Чоржўй ишғол қилинди. 100 дан ортиқ бек амалдорлари асир олинди. Беклик ҳазинаси қўлга қиритилиб, бу

бойликлар дархол Чоржўй ревкоми ва янги хокимияти кўлига ўтди. Бек эса кочиб кетди. Келишилганидек, шу куни Чоржўй ревкоми "бутун Бухоро халки" номидан ёрдам сўраб Туркистон фронтига мурожаат қилди. Олдиндан тайёрланган режа бўйича Туркистон фронти кўмондони Фрунзегга шундай "окловчи" хужжат зарур эди.

Чоржўй ревкомининг мурожаатини олган кўмондон 1920 йил 25 августда 3667-рақамли мутлақо махфий буйруқни эълон қилди: "Бухоро халкига инқилобий ёрдам бериш мақсадида Самарканд-Бухоро фронти 28 август кечгача ҳарбий ҳаракатларни бошласин. Асосий кучлар Эски Бухоро атрофига тўплансин...

Буюраман: Эски Бухоро эгаллансин. Душман кучлари шимоли-шарққа улоқтириб ташлансин. Сўнг Чоржўй, Когон, Каттакўргон гуруҳлари ҳамкорлигида душмanning Вобкент, Гиждувон, Вангозе ва Баҳоуддиндаги кучлари тор-мор этилсин. Туркфронт кўмондони М.В.Фрунзе".

Буйруққа асосан тузилган 4 гуруҳнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида ҳарбий вазифа юклатилган эди.

1. Самарканд гуруҳи - 29-30 августда таркибида 3-Туркистон ўқчи полки, 1-Туркистон отлик дивизияси, алоҳида Туркистон отлик бригадаси, инженерлар ротаси ёрдамида Шахрисабз-Китоб йўналишида ҳаракат қилиб, Кашкадарё воҳасига чиқиши, Қарши ва Гузорни эгаллаши керак.
2. Каттакўргон гуруҳи - шу кунлари иккинчи интернационал кавалерия полки билан Хатирчи ва Зиёвуддин шаҳарларини ишғол этиши лозим.
3. Чоржўй гуруҳи - таркибида 4-ўқчи полк, 8-ўқчи полkning бир баталони, артдивизия, отлик дивизия ва туркманлар отряди ёрдамида 29 август куни эрталаб соат 4.00 да Чоржўйни эгаллагандан сўнг Бухоро-Термиз ва Амударё чизигини кузатиб, Афғонистон чегарасини назорат қилиши зарур.
4. Асосий вазифа Когон гуруҳи зиммасига тушди. Унинг таркибида Янги Бухоро (Когон) ва Қарши гарнизони, 4-отлик полк, 1-шарқий мусулмон полки ва 7-ўқчи полк бўлиб, гуруҳга Эски Бухоро қалъасини эгаллаш вазифаси юкланган эди.

Операциянинг ўта махфийлигини таъминлаш мақсадида 27 августда Михаил Фрунзенинг 017-рақамли яна бир буйруғи эълон қилинди. Унинг мазмуни қуйидагича эди: "Каттакўргондан Когонга бўлган масофада юраётган эшелонларнинг барча ойналарига ғилоф тортилиб, факат томдаги тўйнуқлар очилсин. Вагонларга РКП(б) вакилларидан бошқа ҳеч ким яқин келмаслиги ҳақида огохлантирилсин".

29 августда 23-бронепоезд Когондан 14 км жануби-ғарбдаги Мангит қишлоғига келиб тўхтади. Соат бешларда вагонлардаги аскарлар тушиб, юқларни мўлжалланган омборларга жойлаштира бошлади. Аскарларнинг аксарияти қаэрга келганини ҳам билмас эди. Шу кундан эътиборан Когонга қириш йўллари очик бўлса-да, у ердан ҳеч ким чиқарилмади", деб хотирлайди шу воқеалар бошида бўлган дивизия кўмондони

В.Клементев (Вопросы истории, №7, 1993; стр. 4).

Эски Бухорони кўлга киритиш учун асосий зарбани Когон гуруҳининг чап қаноти Шайх Жалол ва Қоракўл дарвозалари орқали бериши керак эди. 29 август соат 9.50 да бронепоезддан туширилган десант Обшор қишлоғини эгаллаб, Шайх Жалол дарвозасига яқинлашди. 31 август кун 10-, 5- ва 12- Туркистон ўқчи полклари, 4-полк, 28-бронепоезд, 53-автобронеполк ва оғир артиллерия батареяси Қарши дарвозасига келиб тўхтади.

Қарши дарвозаси яқинидаги темир йўлда турган 28-бронепоезд шаҳарни шафқатсизлик билан ўққа тутди. Шаҳар ўт ичида қолди. Фақат августнинг охири - сентябр бошларида Бухоро шаҳрига 12 минг снаряд ва бир неча миллион патрон сарфланди (Война в песках. Под.ред. М.Горького, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 292). Бу қўчлар билангина белгиланган вақтда шаҳарни олиш мушкул бўлгани сабабли уни ҳаводан туриб бомбардимон қилиш қарорига келинди ва 31 август кун Чоржўйдан 25 авиаотряд ёрдамга чақирилди. Улар қелгунча 43-авиаотряд бомбардимонни бошлаб юборди. Учувчи Фаусекнинг хотирлашича, "Когон яқинидаги аэродром Туркистон тарихида мисли кўрилмаган бир томошани эслатар эди. Бу ерда самолётларнинг "Фарман", "Фарсел", "Сопвич", "Нюпор", "Баузен" ва "Албатрос" каби турларини кўриш мумкин эди".

Қадимий Бухоро ана шу тарика ҳам ердан, ҳам ҳаводан бомбардимон қилинди. Шаҳарнинг Қарши, Самарқанд дарвозалари остига порох (динамит) қўмиб, портлатиб юборилди. Қизил армия қўшинлари вайрон бўлган деворлар орқали шаҳарга қирди ва қўча жанглари бошланиб қетди. Шаҳар аҳолиси айниқса аэропланлар ҳужумидан ваҳимага тушди. Амир Олимхон Бухорони бутунлай вайрон бўлишдан сақлаб қолиш учун 31 августдан 1 сентябрга ўтар кечаси Мохи Хоса орқали Гиждувон томонга чекинди. Бундан хабар топган ақсар бухороликлар ҳам она шаҳрини ташлаб амир орқасидан қетишга мажбур бўлди.

1 сентябр кун қизил армия қисмлари шаҳарга қирди. Арқ эгалланиб, ундаги бойликлар қўлга қиритилди. Амирнинг қочишга улгурмаган онаси, синглиси, хотини, уч ўғли, қариндошлари ва амалдорлари асир олинди.

Аммо Бухоро қожиаси шу билан тугамади. Шаҳарни бомбардимон қилиш ва аҳолини талаш давом этди.

Шаҳар қамалининг бошида турган Н.Зиновев бундай хотирлайди: "Шаҳар асосан ёнгиндан ёмон зарар қўрди. Қўчаларда ўлик шунчалик қўп эдики, уларни йиғиштиришга улгуриб бўлмасди" (А.Гафуров, У.Рашидов. Бухоро Халқ советлар жумҳурияси тарихидан лавҳалар /1920-1924/. Т, 1992, 10-бет).

"Бухоро халқ инқилоби" нисбатидаги бу босқинчилик натижасида шаҳар уч кун мобайнида 11 аэропландан бомбардимон қилинди. Унинг бешдан бир қисми вайрон этилди (Вопросы истории, №7, 1993; стр. 42). Қуролсиз кексалар, аёллар ва болалар устидан "8 маротаба ўқиб ўқиб бомбардимон қилган учувчи Ласкин Қизил Байроқ ордени билан муқофотланди" (История гражданской войны в Узбекистане, Том ИИ. Т., "Фан", 1970, стр. 153).

Совет аэропланлари 1-2 сентябр кунлари амирни кидириб топиш бахонасида Бухоро атрофидаги қишлоқларни ва ажойиб обида - амирнинг ёзғи саройи Ситораи Мохи Хосани ҳам бомбардимон қилди. Бу жараёнинг фаол иштирокчиси учувчи Фаусек аэродромга қўнғач, бундай деб мактанган экан: "Биз Бухорони бомбардимон қилдик. Қадимий амирликни вайрон этдик. Хусусан, машур "Ажал минораси"га тушган бомба мохиятан мутлақо бефойда бўлса-да, менга алоҳида завқ-шавқ бағишлади (Война в песках. Под ред. М.Горького, И.Минца и Ф.Колесова. М., 1935, стр. 303). Иккинчи бир учувчи ўз ваҳшийлигини қуйидагича хотирлаган эди: "Қўлимда бомбани ушлаб пастга қарайман, ҳашаматли масжид... унинг гумбазини мўлжаллаб бомба ташлайман, гумбурлаб яқсон бўлади... Кейинчалик менга "қум-пол" деб лақаб қўйдилар". Ана шу гувоҳлар эътирофийёқ Бухоро халқига "ёрдам"га келган армиянинг ҳақиқий башараси ва ниятини англаш учун қифоя қилади.

Яна бир мисол. Бухородаги қизил аскарлар зўравонлиги ва таловини озми-кўпми очиб беришга уринган Туркистон инқилобий-ҳарбий бюро "учлиги"нинг аъзоси А.Машицкий 1920 йил сентябрининг бошида Бухорода қўрганларини Владимир Ленинга бундай баён этади: "Шаҳар маркази яқсон қилинган, Регистон ёндирилган... Бухоро олингандан сўнг шиддатли ёнғин, мисли қўрилмаган талов ва қафандўзлик бошланди. Регистон ертўлалари ва омборларидаги барча бойликлар таланган, ёнмайдиган қаттақон сандиклар бузилган... Таловда қизил армия иштирок этиб, мол-мулк ортилган икки эшелон Тошкентга жўнатилди". Бу муҳим ҳужжат Русия давлат архивларидан яқинда топилди.

Яна таажжубланарли бир ҳол: Бухорони ер билан яқсон қилишга буйруқ бериб, бойликларини талашга ва тинч аҳоли устига бомбалар ёғдиришга бош-қош бўлган Туркфронт қўмондони Михаил Фрунзе ҳамда реввоенсовет аъзоси Ю.Ибрагимов "Бухоро инқилобида фаол иштирок этгани учун" олтин қилич билан мукофотланади.

Хуллас, ўзи танг аҳволда қолган, ёрдамга муҳтож совет Русияси ана шундай ёрдам қўрсатиш никобида "бор-буди"ни Бухорога ташлади. Аслида эса, "...уларга Бухоронинг пилласи, тилласи, қумуши, пахтаси, ипак ва қорақўл териси керак эди" (Ф.Қиличев. Мустиқликнинг қожиали йўли. "Шарқ юлдузи", 1992, 7-сон, 151-бет).

Болшевиклар Октябр тўнтаришидан сўнг қор Русиясидан мерос қолган 1 миллиард 64 миллион 300 минг олтин сўмга эга эди. Бу маблағдан Брест сулҳи бўйича Германияга 812,5 миллион олтин сўм тўланди. Ҳазинанинг 235,5 миллион сўми адмирал Колчак қўшинлари томонидан ўлжа олинди. Қолган 575,5 миллион сўм пул инқилобни қутқариб қилишга урвоқ ҳам бўлмас эди. Бухоро ҳазиналарига интилишнинг бош сабаби шу бўлса ажаб эмас. Осиё ва бутун жаҳондаги машур шаҳар - Бухорои шариф бундай шафқатсиз бомбардимон қилиниши, минора, мадраса ва макбараларининг вайрон этилиши Москвадаги раҳбарлар томонидан ҳар тарафлама рағбатлантириб турилди. Туркфронт қўмондони Михаил Фрунзенинг 1920 йил 3 сентябрдаги буйруғи ҳам фикримизни тасдиқлайди: "Барча озик-овқат захиралари (нон, галла, гуруч, ем-ҳашак), амир армиясини таъминловчи бекларнинг ҳарбий ва озик-овқат омборлари тезда Туркистон фронти ҳисобига ўтказилсин. Эгалланган қурул-аслаҳа ва бинолар Туркфронт мулки деб эълон қилинсин... Қўлга қиритилган Арқдаги барча бойликлар қаттиқ назорат этилсин.

Бирорта темир сандиқ ва халталар (коплар) очилмасин. Барча олтин ва қимматбаҳо буюмлар рўйхатга олиниб, мухрланган ҳолда тезда Самарқанд банкига топширилсин" (ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 81-иш, 1-бет).

Бухорода қарийб 15 сентябрғача давом этган таловларни ўз қўзи билан қўрган Турккомиссия вакили Г.Сафаров эътирофича, "Бухорога келган рус қўшинлари ва қизил гвардиячилар энг аввало талончилик ва зўравонлик билан шугулланди. Улар дуч келган ҳамма нарсани талади" (Г.Сафаров. Колониальная революция (Опыт Туркестана). М., 1921, стр. 80).

Бу вокзаларнинг бевосита гувоҳи бўлган Бухоро босқини раҳбарларидан Г. Зиновев қизил армиянинг очқўзлиги ҳақида Москвага қуйидагича ҳисобот юборган эди: "Уч кунлик таловдан сўнг Эски Бухоро катта зарар қўрди, амир қалъаси ўмарилди, қўп олтин ўгирланди" ("Навқирон Бухоро". 1992 йил, 14 август).

"Инқилоб"нинг дастлабки кунларидаги талон-тарож натижасида қўлга қиритилган бойлик: олтин, қумуш, қимматбаҳо буюмлар ва қоракўлтери қиплари 14 вагонга жойланиб, тўғри Москвага жўнатилди.

Бу бойлиқлар-ку санокли шахсларга тегишли эди. Қексаларнинг ҳикоя қилишича, Бухоро шаҳри ва беклиқлардаги минг-минглаб бадавлат кишиларнинг ота-мерос мулки ҳам шу тариқа ҳақсиз тортиб олинган. Бундан ташқари, Бухоро амири, беклари ва бойларининг мулки махсус фармон ҳамда буйруқлар асосида мусодара қилинган.

Гувоҳлар маълумотига қўра, "Амир ҳазинасини талаш жараёнида қизил аскар ва командирлар олтин қумушлар устида юриб, қадимги қимматбаҳо санъат буюмларини ўгирлаган" ("Вопросы истории", №7, 1993, стр. 51).

ВЧКнинг Туркистондаги вакили Ян Петерс 1920 йил сентябрда Владимир Ленинга қуйидагича ёзма ахборот юборган эди: "Бир неча кун олдин мен Бухоро группасининг собиқ қўмондонини қамокка олдим. Чунки тинтув чоғида ундан бу ерда талаб олинган бир қоп олтин қуймаси, тилла буюмлар, пул ва қумуш топилди. Назаримда, Бухоро юриши юзасидан алоҳида текширув комиссияси ташкил этиб, бу тартибсизлиқларни аниқлаб чиқиш лозим".

"Бухоро инқилоби"дан бир неча кун ўтгач Москвага жўнаган Туркистон fronti қўмондони поездининг ВЧК ходимлари томонидан тинтув қилиниши ана шу ахборот самараси бўлган дейиш мумкин. Бу масала 1920 йил 25 сентябрида Туркистон Республикаси ҳукумати доираларида ҳам муҳокама қилинган. 1920 йил 7 сентябрда Бухоро Республикаси мулкни ҳисобга олиш ва қўриқлаш комиссияси тузилади. Комиссия сентябрнинг бошларида ўз вакиллари Чоржўй, Қармана, Зиёвуддин, Хатирчи, Шаҳрисабз, Қитоб, Термиз, Гузор ва Чирокчиға юбориб, қочиб қетган бекларнинг мулкни мусодара қилади (ЎзРМДА, 46-ф., 1-рўйхат, 7-иш, 6-бет).

Шаҳрисабзни эгаллаган қизил аскарлар у ерда катта миқдордаги олтинни қўлга қиритган (Бозёвой пут Туркестанского военного округа. М., 1959, стр. 133). Бундан ташқари, пахта

захиралари, жун, ипак, коракўлтери, куритилган мевалар ҳам мусодара килинган. Бухоро чегаралари тўлик Русия кўшинлари билан кўрикланиши белгиланган. Хатто махсус буйруқда "Хозирги кунларда Бухоронинг ўз кўшинлари бўлмагани сабабли республика чегараларини Русия армияси кўриклаб туради", дея таъкидланган (УзРМДА, 1-рўйхат, 2-иш, 32-бет). Бу, албатта, сиёсий найранг, бошқача айтганда, мустамлакачиликнинг янги кўринишидан бўлак нарсаси эмас эди.

Шу тарика Бухоро жахондан ажралиб, болшевиклар исканжасига тушди. Кўз кўриб кулок эшитмаган бу "инкилоб" Бухоро халкига катта моддий зиён етказди. Бухоро маънавий жихатдан ҳам бенихоя зарар кўрди. Айникса, масжид-мадрасаларнинг вайрон этилиши, бузилмай колганларининг эса кизил кўшин отхоналарига айлантирилиши, мукаддас китобларнинг оёкости килиниши советлар сиёсати аввал-бошданок адолатсизлик асосига курилганидан далолат беради. Бу тузумнинг бор-йўги етмиш йилда чок-чокидан сўкилиб кетгани ҳам хаксизликнинг умри киска экани хусусидаги аччик, лекин хакконий хулосага олиб келади.

Умар Рашидов,

«Тафаккур» журналининг 2007 йил, 4-сонидан олинди.